

**ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА
НА ОСНОВІ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ
ІММАНУЇЛА КАНТА**

КРИВОШИЯ
Ігор Миколайович

© всі права застережені,
авторство закріплене у нотаріальному порядку,
використання будь-яких матеріалів –
лише з дозволу автора.

м. Київ
2012 рік

Анотація:

Дана робота є першою спробою провести узагальнення теорії та практики тлумачення правових норм як явища правової дійсності на основі використання методології філософії права, підвалини якої як науки заклав всесвітньо відомий філософ Імануїл Кант (1724-1804). В статті об'єднані, співставлені і поглиблені погляди представників сучасної української юридичної науки для створення чіткої і цілісної теорії тлумачення норм права. Дослідження в цілому спирається на європейські цінності і громадянський підхід, ведеться з позицій захисту прав людини і верховенства права.

ключові слова: тлумачення норм права, методологія філософії права, узагальнення теорії і практики, Імануїл Кант, європейські цінності, захист прав людини.

Аннотация:

Данная работа является первой попыткой осуществить обобщение теории и практики толкования правовых норм как явления правовой действительности на основании использования методологии философии права, фундамент которой заложил всемирно известный философ Иммануил Кант (1724-1804). В статье сопоставлены, объединены и углублены взгляды представителей современной украинской юридической науки с целью создания четкой и целостной теории толкования норм права. Исследование в целом опирается на европейские ценности и гражданский подход, ведется с позиций защиты прав человека и верховенства права.

ключевые слова: толкование норм права, методология философии права, обобщение теории и практики, Иммануил Кант, европейские ценности, защита прав человека.

Abstract (summary):

This article represents the first attempt to carry out generalizations of theory and practice existing in interpretation of legal regulations. The basic research is done on methodological premises of philosophy of law, the foundations of which were laid by world-famous philosopher Immanuel Kant. The path of analysis proceeds through combination and comparison of different views and opinions of key representatives of Ukrainian legal science in the direction of finding the ways for deepening of their ideas. Its main purpose is to create the solid and integral theory of interpretations of legal regulations. The paper rests upon basic European values and manifests itself in civil approach while making profound efforts in upholding human rights and defending rule of law.

key words: interpretations of legal regulations, methodological premises of philosophy of law, generalizations of theory and practice, Immanuel Kant, European values, human rights.

Актуальність проблеми тлумачення правових норм постає перед суспільством тоді, коли не доходять між собою згоди учасники правового процесу і між ними виникає спір, оскільки кожен з них стоїть на своїй власній точці зору, проте намагається її довести, посиляючись на загально-правові норми: за виключенням сфери вчинення нотаріальних дій, де передбачається, що нотаріуси посвідчують лише безспірні факти, законодавцем встановлено, що усі інші сфери права засновуються на змаганні сторін. Отже, можна вважати, що проблема тлумачення правових норм лежить в самій основі правової культури суспільства в цілому, хоча є до сих пір недостатньо вивченою з ряду об'єктивних і суб'єктивних причин.

В умовах відсутності в Україні розвиненої громадської правосвідомості, характерної для сучасного європейського суспільства, можна вести мову про те, що не існує й розвиненої правової культури як дороговказу на шляху тлумачення окремих питань, виходячи з принципів загальної згоди. Натомість, проблеми сторін, що не дійшли до вирішення свого спору в залі суду, часто переносяться у площину кримінального вирішення цих питань. Таким чином, особливо гострою є відсутність найбільш загального засадничого погляду на процес тлумачення правових норм, тобто погляду на нього з точки зору філософії права.

Для того, щоб чітко зрозуміти поставлені перед нами проблеми і намітити шляхи їхнього вирішення, необхідно буде звернутися насамперед до аналізу теоретико-правових підвалин і основ процесу тлумачення правових норм і розкрити їх подальший вплив на практичну юридичну діяльність. Отже, мета нашого дослідження полягатиме в тому, щоб шляхом аналізу віднайти виходи з конкретних спірних питань, коли кожен з учасників судового спору тлумачить право зі своєї сторони. Цей аналіз доцільно провести з застосуванням положень філософії Імануїла Канта (1724-1804), тому що лише через призму його поглядів можна прослідити, яким чином можна дійти до спільних висновків, виходячи виключно з суб'єктивних точок зору. Це є можливим саме тому, що у своїй роботі "Метафізичні начала вчення про право" (1797) він на перше місце поставив категорію "приватний інтерес", оскільки і в його час, і в наш час на ньому засновується законодавство і право, чим заклав підвалини виникнення філософії права у вигляді самостійної дисципліни. З цього приводу варті уваги праці його найближчих послідовників і наступників, а саме: Р. Штамmlера (1856-1938), Р. фон Моля (1799-1875), К. Т. Велькера (1790-1869), О. Бера (1817-1895), Ф. Ю. Шталя (1802-1861), Р. фон Гнейста (1816-1895), які під впливом його поглядів створили саме поняття **правової держави**, процес формування якої відбувається в сучасній Україні на основі положень, в цілому розроблених цими ж правниками.

Імануїл Кант є автором найбільш впливової на даний час філософсько-

правової системи, на котрій ґрунтуються підходи авторів і усіх інших систем. У свій час він здійснив "коперніканський переворот" у філософії, заклавши підвалини не лише німецького ідеалізму, а й усієї сучасної філософії в цілому. Звідси саме його методологічний підхід доцільно вибрати в якості відправної точки для розширення в подальшому теорії тлумачення правових норм на базі саме такого підходу з залученням поглядів представників усіх інших філософських шкіл.

Даний методологічний підхід був викладений Імануїлом Кантом (1724-1804) у його основній праці - "Критиці чистого розуму" (1781) у § 9 "Про логічну функцію розсудку в судженнях", що входить до розділу "Трансцендентальна аналітика". У цьому параграфі викладено положення про те, що будь-яка активна (у тому числі юридична) діяльність кожної конкретної особи ґрунтується на притаманних їй 4 логічних функціях (тобто напрямках мислення) розсудку, що дозволяють їй створювати 12 різновидів суджень про будь-які предмети. Ці логічні функції такі: 1) кількість суджень; 2) їхня якість; 3) відношення їх між собою; 4) їхня модальність. Отже, весь процес тлумачення зводиться зрештою до того, щоб з'ясувати, яку логічну функцію розсудку ми використовуємо, коли аналізуємо норму права з певної точки зору і які різновиди суджень внаслідок цього ми можемо отримати, щоб належним чином розтлумачити норми права. Це дозволить нам детально проаналізувати логіку будови будь-якої норми права і привести всі правові норми до певної системи.

Всього Імануїл Кант виділяє такі три види суджень, які створюються при використанні логіки їхньої кількості: загальні, конкретні і одиничні. Логічна функція якості суджень при її використанні дозволяє створювати стверджувальні, заперечувальні і безкінечні судження. Відношення між судженнями дозволяє розділити їх на категоричні, гіпотетичні і розподільчі, а проблематичними, наявними і необхідними судження бувають, якщо ми торкнулися аналізу їхньої модальності.

Кожному з цих видів суджень у даній роботі поставлено у відповідність певний різновид тлумачення, що виникає на основі використання характерної логіки їхньої побудови. Головною засадою всієї тлумачної логіки Імануїла Канта є особистий підхід до проблеми аналізу норми права (будь-яка норма права аналізується з точки зору конкретної особи), яка потребує її роз'яснення, внаслідок чого теоретична і практична сторони інтерпретації взаємопов'язуються в єдине ціле в ході активної діяльності такої особи, спрямованої на розв'язання власних проблем. Проблеми загального тлумачення в такий спосіб виводяться як похідні від типових проблем, що стоять перед кожною конкретною особою, котра здійснює інтерпретацію, і внаслідок цього процес тлумачення норми права усім суспільством зводиться до вирішен-

ня проблем тлумачення цієї норми конкретним індивідом.

Процес суспільного тлумачення правових норм на Україні лише нещодавно перейшов у площину широкого наукового дослідження, тому наявний з цього приводу матеріал нечисленний. Всі джерела можна розділити на три групи. До першої з них відносяться матеріали, що дають загальну характеристику тлумачення правових норм. З цього приводу можна виділити роботи С. Д. Гусарєва [3; 4], С. П. Коталейчука [8] і О. Гончарова [2]. До другої групи слід віднести матеріали, які містять розкриття видів тлумачення. Тут можна відзначити праці Л. Чулінди [12], О. Капліної [6], В. Авер'янова [1] і І. Спасібо-Фатєєвої [11], а також необхідно відмітити і певні частини з праць попередніх авторів. До третьої групи можна віднести матеріали, що аналізують способи тлумачення правових норм. Окремі розвідки з цього приводу опублікували такі дослідники, як В. Пономаренко [9], О. Капліна [7] і С. Радзівон [10]. При цьому можна також використовувати і матеріали, головним завданням яких було дати загальну характеристику правових норм, тобто роботи С. Д. Гусарєва [3; 4], С. П. Коталейчука [8] і О. Гончарова [2], оскільки вони містять інформацію і про способи їхнього тлумачення.

Загальна характеристика тлумачення норм права

Для того, щоб здійснити повний аналіз будь-якого явища, потрібно розпочинати з визначення його предмету. В українській правовій науці існує декілька визначень того, що собою являє тлумачення норм права. Проте найбільш уживаними на даний момент є три визначення:

1) "тлумачення норм права - це з'ясування або роз'яснення змісту та обсягу норми права" [3, стор. 93]; тобто "тлумачення правових норм - це з'ясування змісту та обсягу правової норми для себе та роз'яснення його для інших" [4, стор. 231]; таким чином "тлумачення - це інтелектуально-вольова діяльність по з'ясуванню і роз'ясненню змісту норм права з метою їх найбільш правильної реалізації, яка виражається в особливому акті" [там же, стор. 232];

2) "тлумачення правової норми - це складний процес інтелектуально-вольового характеру, який відбувається в свідомості суб'єкта, що застосовує правову норму для вирішення конкретної справи, спрямований на пізнання і роз'яснення суті норми права з метою її вірного застосування" [8, стор. 195];

3) "тлумачення норм права - це інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на з'ясування смислу (суті, змісту) норми права, а також у необхідних випадках - роз'яснення засвоєного, що об'єктивується в акті тлумачення" [6, стор. 115]; або ж "тлумачення-з'ясування являє собою внутрішній розумовий процес, який не виходить за межі свідомості інтерпретатора і спрямований на встановлення змісту та обсягу норми права, волі правотворця" [12, стор. 7].

Перше визначення належить С. Д. Гусарєву, друге - С. П. Коталейчуку, а третє розробила група авторів, серед яких виділяються І. Спасібо-Фатєєва, О. Капліна та Л. І. Чулінда. Різниця між ними полягає у тому, що якщо С. Д. Гусарєв і С. П. Коталейчук прагнуть дати об'єктивну оцінку того, що являє собою досліджуване явище, а С. П. Коталейчук його навіть ще й конкретизує, то усі інші його суб'єктивізують.

У С. Д. Гусарєва процес тлумачення правових норм відбувається для того, щоб особа не лише могла з'ясувати їх для себе, але й роз'яснити їх для інших. В його поглядах з'ясування також виступає як суб'єктивний "внутрішній процес мислення, який не виходить за межі свідомості самого інтерпретатора (пізнавальника)" [4, стор. 232], але воно є лише "першим елементом тлумачення" [там же, стор. 231], тому тлумачення в цілому слід розуміти не як з'ясування, а як пізнання, бо за з'ясуванням неодмінно слідує роз'яснення, тому що "з'ясування і роз'яснення - це безпосередня пізнавальна діяльність, яка виступає у вигляді специфічного змісту поняття тлумачення" [там же, стор. 232].

Роз'яснення виступає цілком самостійним видом діяльності по відношенню до з'ясування тому, що це не є діяльність однієї особи, а натомість - це є діяльність органів і осіб, метою якої є створити єдино можливий вид тлумачення, навколо якого б не виникало суперечок, оскільки хоча роз'яснення - це теж з'ясування, але з'ясування вже не своєї власної волі, а волі законодавця, вираженій у виданих ним законах і підзаконних нормативних актах. Отже, як вважає С. Д. Гусарєв, воля законодавця безпосередньо "об'єктивується у нормативно-правових актах" і її потрібно лише роз'яснити.

Дещо відмінною постає концепція І. Спасібо-Фатєєвої, О. Капліної та Л. І. Чулінди. На думку цих дослідниць, роз'яснення не входить до самого поняття тлумачення, а є стороннім по відношенню до нього, тобто відбувається лише в необхідних випадках, оскільки в акті тлумачення об'єктивується не роз'яснення, а саме з'ясування. Так само і встановлення волі законодавця відбувається не через роз'яснення, а через з'ясування, бо саме з'ясування - це "внутрішній розумовий процес, який не виходить за межі свідомості інтерпретатора і спрямований на встановлення [...] волі правотворця". Таким чином, в нормативно-правових актах воля законодавця об'єктивується не безпосередньо, а лише за допомогою процесу її з'ясування.

На мою думку, позиція І. Спасібо-Фатєєвої, О. Капліної та Л. І. Чулінди заслуговує на увагу, оскільки вона збігається з позицією Імануїла Канта, проте на жаль ми змушені констатувати, що вона не знайшла у їхніх працях своєї подальшої розробки, а тому справою саме цього дослідження буде послідовне і всебічне проведення позиції всесвітньо відомого філософа Імануїла Канта на всіх стадіях і етапах.

Погляди С. П. Коталейчука стосовно того, що являє собою процес тлумачення правових норм, також відрізняються від попередніх. На відміну від С. Д. Гусарєва, він вважає, що тлумачення - це не лише процес, у якому переплітаються між собою суб'єктивна потреба з'ясувати зміст правової норми для самого себе і об'єктивна потреба співвіднести її з тим, як розумів її законодавець, але на його думку, такий елемент тлумачення правових норм як з'ясування уявляється повністю непотрібним і він замінюється уясненням. "Уяснення - це тлумачення для себе" тоді, коли воно постає як "інтелектуально-розумовий процес, направлений на пізнання юридичної норми", що хоча й "не виходить за межі свідомості самого інтерпретатора", проте даний процес "не має [жодних] зовнішніх форм виразу" і натомість "спрямований на [внутрішнє] усвідомлення [зовнішніх форм] норми права самим суб'єктом, яке дає б змогу забезпечити їх повну і точну реалізацію" [8, стор. 197].

Отже, виявляється, що поняття з'ясування підміняється не одним, а двома поняттями - уясненням і усвідомленням, при чому коли уяснення постає як процес, то усвідомлення виникає вже як його наслідок, який забезпечує його реалізацію. Тлумачення права, хоча й мислиться при цьому як процес, саме по собі внаслідок цього складається з двох компонентів - усвідомлення і роз'яснення змісту норми права, завданням яких є "розкриття змісту вираженої державної волі". Перший з цих компонентів одночасно постає перед нами вже не як процес, а як результат попереднього процесу - уяснення, внаслідок чого тлумачення має характеристику процесу лише при роз'ясненні попередньо усвідомлених правових норм. Це дозволяє говорити про те, що процес тлумачення розуміється С. П. Коталейчуком як процес роз'яснення.

Інша відмінність у поглядах між С. П. Коталейчуком і С. Д. Гусарєвим полягає у тому, що коли для останнього роз'яснення завжди слідує за з'ясуванням, то для першого "роз'яснення є продовженням розумової діяльності на першій стадії, але це не означає, що роз'яснення завжди слідує за усвідомленням. Це залежить від наявності інших учасників процесу" [там же, стор. 197]. На думку, С. П. Коталейчука, коли процес уяснення має рефлексивні характеристики, тобто спрямований на особу, що його використовує, то процес роз'яснення натомість характеризується інтенціональністю - він спрямований виключно на інших осіб, позаяк роз'яснення собі самому є нонсенс. Оскільки усвідомлення при цьому не виступає в якості процесу, то воно й не характеризується і спрямуванням.

Як наслідок, на відміну від С. Д. Гусарєва, С. П. Коталейчук вважає, що роз'яснення є не двосторонній процес розробки тлумачення правових норм з залученням при цьому інших осіб, а односторонній процес передачі і викладення іншим власного розуміння усвідомлених норм права, яке збігається з волею законодавця. "Отже, роз'яснення - це викладення суті і змісту держав-

ної волі та вираження її назовні, а тлумачення норми права - це діяльність суб'єктів щодо усвідомлення і роз'яснення змісту правових норм" [там же, стор. 197]. Таким чином, роз'яснення постає більш ширшим поняттям, ніж тлумачення, і тлумачення виявляється одним із його видів, тому що воно є чимось зовнішнім по відношенню до роз'яснення і настає за присутності певних умов. Для порівняння, у С. Д. Гусарева натомість ми маємо обернену ситуацію: тлумачення постає більш ширшим поняттям, ніж роз'яснення, і роз'яснення виявляється одним із його видів, що говорить про несумісність обох концепцій.

Похідний характер тлумачення виявляється у С. П. Коталейчука і у тому, що у нього воно отримує прикладне значення. Тлумачення правової норми - це процес, "який відбувається в свідомості суб'єкта, що застосовує правову норму для вирішення конкретної справи, спрямований на [...] роз'яснення суті норми права з метою її вірного застосування" [там же, стор. 195]. Оскільки тлумачення випливає з роз'яснення, то С. П. Коталейчук вважає, що в жодному випадку тлумачення не повинно підміняти букву закону його духом і займатися аналізом змісту нормативно-правового акту, тобто відходити від свого прикладного характеру, бо відповідно до сформульованого ним визначення, яке було нами подане вище, "викладення суті і змісту державної волі" є справою саме роз'яснення.

Взагалі, коли ми бачимо, що тлумачення правових норм у С. П. Коталейчука і С. Д. Гусарева в ході свого аналізу отримує різне значення, це дозволяє говорити про те, що головна розбіжність між їхніми поглядами полягає саме в тому, що вони по-різному розуміють мету тлумачення. На думку С. Д. Гусарева, "його мета не в правильному вирішенні кожної конкретної справи, а в забезпеченні правильного та єдино можливого здійснення норми, яка тлумачиться у всіх випадках, на які вона розрахована, усуває неясності та можливі помилки, що можуть мати місце в майбутньому при застосуванні цієї норми" [4, стор. 232-233]. Таким чином під метою тлумачення С. Д. Гусарев розуміє не визначення змісту кожної окремої правової норми чи кількох правових норм, а встановлення їхньої загальної форми, в межах якої пізнається і роз'яснюється зміст правових норм. Акт тлумачення, на його думку, і є такою формою, де в узагальненому вигляді містяться всі норми, які потрібно було в процесі тлумачення з'ясувати і роз'яснити, бо "з'ясування і роз'яснення - це безпосередня пізнавальна діяльність, яка виступає у вигляді специфічного змісту поняття тлумачення" [там же, стор. 232].

Згідно з поглядами С. П. Коталейчука, "мета тлумачення полягає в тому, щоб встановити: 1) умови дії норми права; 2) юридичні права та обов'язки суб'єктів правовідносин; 3) міри юридичної відповідальності за порушення приписів норм права" [8, стор. 196]. Звідси можна вести мову про те, що

мета тлумачення, на думку С. П. Коталейчука, полягає в тому, щоб встановити зміст правових норм, оскільки зміст правової норми становить: 1) гіпотеза ("умови дії норми права"); 2) диспозиція ("юридичні права та обов'язки суб'єктів правовідносин"); 3) санкція ("міри юридичної відповідальності за порушення приписів норм права").

Таким чином, у С. П. Коталейчука реалізацію норми права забезпечує її роз'яснення, а у С. Д. Гусарєва - її тлумачення, в той час як конкретний зміст правових норм у С. П. Коталейчука знаходить своє розуміння в процесі тлумачення, а у С. Д. Гусарєва - в процесі з'ясування та роз'яснення цього змісту, а тлумачення норми права, за його теорією, займається не її змістом, а її формою, тобто тлумачення постає в свою чергу метою з'ясування і роз'яснення. Спільним для обох цих дослідників виступає те, що попри значні відмінності в їхніх уявленнях про мету тлумачення правових норм, вони однаково визначають його ціль. Коли мета тлумачення спрямована на його предмет, то ціль спрямована на його об'єкт.

Спочатку розглянемо його предмет. Як вважає С. П. Коталейчук, "предмет тлумачення - це те, що підлягає безпосередньому тлумаченню в кожному окремому випадку" (закон, указ, постанова, стаття або й навіть окреме слово). На думку С. Д. Гусарєва, предметом тлумачення є норма права. Але С. Д. Гусарєв погоджується з твердженням С. П. Коталейчука, що "об'єктом тлумачення є державна воля законодавця, виражена в нормативно-правовому акті", таким чином, ціль тлумачення правових норм, на їхню думку, полягає лише у розумінні волі законодавця, а не у своїй власній її інтерпретації.

Якщо з поглядами С. Д. Гусарєва про мету тлумачення можна погодитися, то з приводу об'єкту тлумачення як з С. Д. Гусарєвим, так і з С. П. Коталейчуком погодитися не можна. Коли спробувати довести погляди Імануїла Канта, І. Спасібо-Фатєєвої, О. Капліної та Л. І. Чулінди до логічного кінця, то з їхніх точок зору впливають зовсім інші уявлення про ціль тлумачення правових норм, що знаходять своє вираження у іншому розумінні його об'єкту. На їхню думку, об'єктом тлумачення правових норм ніколи не буде "державна воля законодавця, виражена в нормативно-правовому акті", оскільки при визначенні цілі тлумачення правових норм необхідно враховувати і зміни умов, в яких застосовується правова норма. При зміні цих умов відбувається і відповідна зміна змісту правової норми, в результаті чого він отримує зовсім інше значення, ніж той, який свого часу був вкладений до правової норми законодавцем. Тобто тлумачення норм права вносить і повинно вносити доповнення і корективи в діючу систему норм або й навіть взагалі його призначення може полягати в тому, щоб за певних умов створювати нові норми права.

На підставі вище викладеного мета тлумачення правових норм полягає

у забезпеченні правильного та єдино можливого здійснення норми, яка тлумачиться незалежно від змінених умов згідно з загальними принципами у всіх випадках, на які вона розрахована, усуває неясності та можливі помилки, то ціль їхнього тлумачення полягає у з'ясуванні змісту норми права у сучасних умовах і у роз'ясненні того, що розуміють під волею законодавця у суспільстві саме зараз.

Для повної послідовності на основі таких визначень мети і цілей тлумачення правових норм необхідно дати визначення їхнього роз'яснення і з'ясування. Спочатку вирішимо питання, пов'язані зі з'ясуванням. Визначальним фактором у сучасних умовах є наявність різних точок зору, - в цьому й полягає суть різниці між предметом і об'єктом з'ясування. Предметом з'ясування у процесі аналізу правових норм у кінцевому випадку буде позиція суб'єкта з'ясування, тобто власна інтерпретація норм права, яка заснована на принципах громадянського суспільства і поваги до точки зору іншої особи, позиція якої постає об'єктом з'ясування. При цьому власна позиція, будучи позицією суб'єкта роз'яснення, для іншої особи постає об'єктом роз'яснення, так само, як об'єктом роз'яснення для суб'єкта роз'яснення буде й позиція іншої особи. Отже, з'ясування являє собою внутрішній розумовий процес, який не виходить за межі свідомості інтерпретатора і спрямований на встановлення змісту та обсягу норми права, а роз'яснення - це процес тлумачення волі законодавця з позицій усіх зацікавлених сторін, коли обов'язково враховується точка зору кожного, але в результаті виробленою є позиція, яка враховує права людини і цінності громадянського суспільства в цілому.

Після аналізу питань, пов'язаних з загальною характеристикою тлумачення правових норм перейдемо до розгляду його видів, **які будуть розглянуті в наступному номері.**

Список використаної літератури:

- 1) Авер'янов В. Принцип верховенства права у сфері виконавчої влади: питання теорії та практика реалізації / В. Авер'янов // Право України. – 2010. – № 3. – С. 72–80.
- 2) Гончаров О. Американська оригіналістична теорія тлумачення юридичних норм і сучасність / О. Гончаров / Право України – 2010. – №1. – С. 142–148.
- 3) Гусарев С. Д. Тематичний словник термінів та визначень з курсу теорії держави та права / Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. – К., 1996. – С. 93–95.
- 4) Гусарев С. Д. Теорія права і держави: навч. посібник / Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. – К. : Правова єдність, 2008. – С. 231-239.
- 5) Кант И. Критика чистого разума / пер. с нем. Н. Лосского. – М.: Эксмо, 2009. – 736 с.
- 6) Капліна О. Особливості тлумачення норм кримінально-процесуального права / О. Капліна // Право України. – 2005. – № 3. – С. 114–118.
- 7) Капліна О. Поширювальне тлумачення і аналогія кримінально-процесуального

закону: проблеми розмежування / О. Капліна // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 4 (39). – С. 152–162.

8) Коталейчук С. П. Теорія держави та права: навч. посіб. для підготовки до іспитів [для студ. вищ. навч. закладів] / С. П. Коталейчук, П. Я. Пісной. – К. : КНТ, 2011. – С. 195–207.

9) Пономаренко В. Тлумачення деяких аспектів сучасного процесуального законодавства / В. Пономаренко, О. Брусник // Право України. – 2003. – № 12. – С. 73–74.

10) Радзівон С. Проблеми юридичного тлумачення термінів «адміністративний огляд» і « адміністративний обшук» / С. Радзівон // Право України. – 2005. – № 3. – С. 9–13.

11) Спасібо-Фатєєва І. Доктринальне тлумачення / І. Спасібо-Фатєєва // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1 (40). – С. 14–25.

12) Чулінда Л. І . Юридіко-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. І. Чулінда. – К., 2003. – 17 с.

**ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА
НА ОСНОВІ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ
ІММАНУЇЛА КАНТА**

КРИВОШИЯ
Ігор Миколайович

© всі права застережені,
авторство закріплене у нотаріальному порядку,
використання будь-яких матеріалів –
лише з дозволу автора.

м. Київ
2012 рік

Анотація:

Дана робота є першою спробою провести узагальнення теорії та практики тлумачення правових норм як явища правової дійсності на основі використання методології філософії права, підвалини якої як науки заклав всесвітньо відомий філософ Імануїл Кант (1724-1804). В статті об'єднані, співставлені і поглиблені погляди представників сучасної української юридичної науки для створення чіткої і цілісної теорії тлумачення норм права. Дослідження в цілому спирається на європейські цінності і громадянський підхід, ведеться з позицій захисту прав людини і верховенства права.

ключові слова: *тлумачення норм права, методологія філософії права, узагальнення теорії і практики, Імануїл Кант, європейські цінності, захист прав людини.*

Аннотация:

Данная работа является первой попыткой осуществить обобщение теории и практики толкования правовых норм как явления правовой действительности на основании использования методологии философии права, фундамент которой заложил всемирно известный философ Иммануил Кант (1724-1804). В статье сопоставлены, объединены и углублены взгляды представителей современной украинской юридической науки с целью создания четкой и целостной теории толкования норм права. Исследование в целом опирается на европейские ценности и гражданский подход, ведется с позиций защиты прав человека и верховенства права.

ключевые слова: *толкование норм права, методология философии права, обобщение теории и практики, Иммануил Кант, европейские ценности, защита прав человека.*

Abstract (summary):

This article represents the first attempt to carry out generalizations of theory and practice existing in interpretation of legal regulations. The basic research is done on methodological premises of philosophy of law, the foundations of which were laid by world-famous philosopher Immanuel Kant. The path of analysis proceeds through combination and comparison of different views and opinions of key representatives of Ukrainian legal science in the direction of finding the ways for deepening of their ideas. Its main purpose is to create the solid and integral theory of interpretations of legal regulations. The paper rests upon basic European values and manifests itself in civil approach while making profound efforts in upholding human rights and defending rule of law.

key words: *interpretations of legal regulations, methodological premises of philosophy of law, generalizations of theory and practice, Immanuel Kant, European values, human rights.*

(продовження)

У попередньому номері ми розглядали питання, пов'язані з загальною характеристикою тлумачення правових норм, тепер перейдемо до розгляду його видів, які відрізняються між собою за своєю формою і своїм змістом. Наступна стаття буде присвяченим розглядові способів тлумачення норм права, тобто питанням загальної методології, що дозволить завершити аналіз тлумачення правових норм і підвести підсумки.

Враховуючи те, що за своєю формою правові норми являють собою нормативно-правові акти, а за своїм змістом норма права складається з гіпотези, диспозиції і санкції, у цій статті доцільно виділити два розділи. У першому з них виділимо норми права за суб'єктом владних повноважень, яким вони були видані, щоб у такий спосіб проаналізувати роль об'єкта правових норм, яким є воля законодавця, втілена в нормативно-правових актах, при їх створенні. Відштовхнувшись у цьому розділі від суб'єкта, ми перейдемо до аналізу формальних характеристик тлумачення норм права крізь призму об'єкта цього тлумачення, яким є державна воля. У другому розділі проаналізуємо зміст правових норм, тобто торкнемося проблеми їхнього з'ясування і роз'яснення, а для цього їх розділимо, щоб виділити: 1) умови дії норми права (гіпотезу); 2) юридичні права та обов'язки суб'єктів правовідносин (диспозицію); 3) міри юридичної відповідальності за порушення приписів правових норм (санкцію).

Види тлумачення правових норм за формою

Як вище було зазначено, Імануїл Кант вважає, що в ході певного виду тлумачення необхідно використовувати певний напрям мислення. Форма правового буття при аналізі правової норми знаходить своє втілення в правовій ідеї, яка підлягає тлумаченню, а матерію правового буття становить його зміст. У зв'язку з тим, що у даному випадку ми маємо справу з формою мислення, а не з її змістом, то при аналізі правових норм з точки зору їхньої форми ми повинні використовувати логічну функцію якості наших суджень, оскільки правова ідея є не кількісною, а якісною величиною. Проводити аналіз суджень з кількісної сторони ми будемо лише тоді, коли матимемо справу з їхнім змістом, а поглянемо на них з позицій співвідношення між ними тоді, коли будемо аналізувати способи їхнього тлумачення.

У Імануїла Канта була присутня і четверта сторона мисленнєвого процесу (його модальність), але він називав її дещо незвичною стороною, тому що вона в процесі тлумачення не розширює наші знання про досліджуваний предмет, не додає нічого нового до того, що вже відомо, а лише поглиблює

його логічний аналіз: отже, модальність допомагає нам уявити, чи вірним є наше тлумачення в цілому, чи ні. Всі види суджень, які ми можемо створити в процесі тлумачення, можуть бути проблематичними, наявними і необхідними. Проблематичними вони можуть бути тоді, коли у нас немає достатніх підстав вважати так чи інакше, наявними - тоді, коли у нас наявні для цього підстави, а необхідними вони можуть поставати лише в процесі їхнього переосмислення, тобто тоді, коли у нас для цього виникає певна необхідна потреба, яка змушує нас це зробити. Такою потребою в юридичній практиці завжди буває лише зміна обставин, в яких опинилася досліджувана норма права і яка змушує нас переосмислювати наше тлумачення її змісту у відповідності до нових умов.

Отже, у Імануїла Канта відсутня пряма двозначна логіка, в якій застосовуються лише два принципи істинності, коли ми щось висловлюємо стосовно досліджуваного предмету: "вірно" або "ні". Натомість у нього при цьому неодмінно присутній і третій основний принцип тлумачення - тлумачення у відповідності до постійно змінюваних умов, коли ми в будь-який момент нічого не можемо точно стверджувати про досліджувану норму права, проте повинні неодмінно забігати наперед і тлумачити у відповідності не з тими обставинами, які зараз є, а встановлювати істинність у відповідності з тими обставинами, які настануть пізніше. При цьому істинність визначається і в тому, і в іншому випадку за принципом "так" або "ні" (тлумачення буде "вірним" або "невірним"), лише у першому випадку вибір може робитися один, а у другому - інший. У нашому випадку це значить, що ми ніколи не можемо точно говорити про те, відповідає досліджувана норма права волі законодавця чи не відповідає без залучення до розгляду фактору ідейного розвитку правового світогляду самого законодавця, котрий у змінених обставинах висловлював би абсолютно інші думки.

Що стосується застосування цього четвертого напрямку мислення, то ми не будемо приділяти йому окремого місця у зв'язку з тим, що логічна функція модальності не розширює наших знань про предмет, отже використовується в тлумаченні не прямо, а опосередковано. Таким чином, вона у нас буде вживатися протягом усієї статті.

С. Д. Гусарев і С. П. Коталейчук поділяють тлумачення за суб'єктом на офіційне і неофіційне. Коли нами використовується логічна функція якості суджень, то судження можуть бути стверджувальні, заперечувальні і безкінечні. Тлумачення правових норм є стверджувальним або заперечувальним тоді, коли воно є офіційним. Коли воно відбувається неофіційно, то воно нічого офіційно не стверджує і не заперечує, отже, з якісної сторони враховує безкінечну кількість відтінків і граней правової норми, які нерозривно переходять при цьому одна в одну, що говорить про те, що саме цей вид тлума-

чення дозволяє нам постійно дотримуватися нових точок зору на досліджуваний предмет і завжди враховувати нові умови, в які він неодмінно потрапляє.

С. Д. Гусарєв і С. П. Коталейчук наводять дещо різні визначення того, що являє собою офіційне тлумачення. Визначення С. Д. Гусарєва полягає у наступному: "Офіційне тлумачення здійснюється компетентним органом чи посадовою особою в силу службового обов'язку і має юридично значимі наслідки" [2, стор. 235]. Визначення С. П. Коталейчука таке: "Офіційне тлумачення дається уповноваженими на те суб'єктами - державними органами, посадовими особами, громадськими організаціями, воно закріплюється у спеціальному акті (постанова, інструкція та ін.) та має обов'язкове значення для інших суб'єктів" [5, стор. 198]. До цього слід додати, що під громадськими організаціями С. П. Коталейчук розумів органи місцевої влади, які разом з органами державної влади є органами публічної адміністрації, звідси випливають їхні повноваження створювати норми права.

Відмінність між ними полягає у тому, що у другому визначенні підкреслена роль, яку відіграють спеціальні акти, видані при тлумаченні правової норми, а також особливо наголошено на його обов'язковості. Розкриття ролі цих факторів у першому визначенні дається в ході подальшого його аналізу, отже принципової різниці між ними не існує. Проте внаслідок цього цим другим визначенням не охоплюються такі офіційні документи, видані уповноваженими на те суб'єктами, які мають не загальнообов'язковий, а лише дорадчий і консультативний характер, в результаті чого це визначення суттєво програє у порівнянні з першим.

За характером джерела, з якого походить тлумачення, обоє дослідників розподіляють офіційне тлумачення на автентичне і легальне (С. Д. Гусарєв додає ще й третій вид - відомче), а за характером його дії - на загальне (нормативне) і казуальне. Незважаючи на зовнішню подібність обох їхніх концепцій, між ними можна побачити і певну відмінність. Вона полягає у тому, що коли С. Д. Гусарєв ставить в залежність розподіл видів офіційного тлумачення за характером дії розподілу видів його тлумачення за характером джерела, то С. П. Коталейчук навпаки ставить в залежність розподіл видів офіційного тлумачення за характером джерела від розподілу видів офіційного тлумачення за характером дії.

За визначенням С. П. Коталейчука, "автентичне (авторське) тлумачення дається органом державної влади, який видав дану норму" [там же, стор. 198]. На думку С. Д. Гусарєва, "автентичне тлумачення проводиться тим органом, яким була створена норма права. Воно є найбільш компетентним і авторитетним, оскільки орган, який створив норму, може найбільш точно розкрити її зміст" [2, стор. 235]. Різниця між ними полягає у тому, що на відміну

від поглядів С. Д. Гусарєва, позиція С. П. Коталейчука є значно вужча, оскільки він особливо підкреслює той факт, що норми права видаються і створюються виключно органами державної влади, вважаючи, що інші органи публічної влади, до яких належать органи місцевого самоврядування як закордоном, так і на Україні, а також суди загальної юрисдикції в країнах звичаєвого права, використовують при створенні правових норм делеговані їм державою владні повноваження. Проте оскільки С. Д. Гусарєв наводить для автентичного тлумачення більш ширше визначення, це дозволяє охоплювати і такі випадки, коли органи публічної влади створюють норми права, використовуючи при цьому не делеговані, а власні повноваження, як це відбувається у більшості європейських держав, де конституційно закріплене широке місцеве самоврядування, а також у країнах звичаєвого права.

Незважаючи на те, що обоє дослідників дають однакове визначення того, що являє собою легальне тлумачення, точки зору їх теж не співпадають. "Легальне - це таке тлумачення правових норм, що дається спеціально на те уповноваженим органом держави", - така є точка зору С. Д. Гусарєва. "Легальне тлумачення здійснюється державними органами, на які покладений обов'язок тлумачити нормативні правові акти незалежно від того, ким вони видані", - вважає С. П. Коталейчук. Проте відмінність між ними розкривається у тому, що С. П. Коталейчук додатково проводить розподіл легального тлумачення на судове і адміністративне.

Цим самим виявляється залежність розподілу видів тлумачення за характером дії від розподілу видів тлумачення за характером джерела у С. Д. Гусарєва, оскільки у С. П. Коталейчука не виникає при цьому необхідності вводити ще й додатково третій вид тлумачення за характером джерела - відомчий, тому що він у нього представлений як адміністративний, в той час як у С. Д. Гусарєва кожен вид офіційного тлумачення розподіляється лише на казуальне і нормативне і, отже, відомче тлумачення не може бути ним представлено ні як різновид легального, ні як різновид автентичного тлумачення. Дійсно, воно знаходиться якраз на межі між загальним (нормативним), сфера дії якого розповсюджується на всі випадки, передбачені нормою права, і казуальним тлумаченням, сфера дії якого обмежується лише конкретним випадком. "Відомче тлумачення здійснюється керівництвом центральної установи того чи іншого відомства, який дає офіційну відповідь на запити підвідомчих організацій і підприємств з приводу трактування і застосування окремих нормативних положень. Його сила обмежується сферою діяльності даного відомства" [там же, стор. 235].

Нормативне і казуальне тлумачення у С. П. Коталейчука завжди розподіляється на судове і адміністративне, отже судовим і адміністративним можуть бути як автентичне, так і легальне тлумачення. Автентичне судове тлу-

мачення - це акти вищих органів судової влади, а автентичне адміністративне - це акти усіх інших органів державної влади, які мають при цьому особливе значення (обмежуються сферою нормативної або казуальної діяльності). Таким чином, з його поглядів впливає те, що правильніше було б провести розподіл офіційного тлумачення не за характером джерела і не за характером дії, а за характером суб'єкта, тобто за тим органом, який його видає. Тим більше, що такий розподіл цілком логічно впливає з самого визначення офіційного тлумачення, яке він подає, зазначаючи, що воно "дається уповноваженими на те суб'єктами - державними органами, посадовими особами, громадськими організаціями".

Якщо провести детальний і послідовний аналіз, можна виявити, що останній суб'єкт (громадські організації) не був присутній у його визначеннях легального і автентичного тлумачення, з яким ми мали справу вище, де суб'єкти даних форм тлумачення були представлені самими лише державними органами, отже, цілком очевидно, що для цього суб'єкта слід створити окремий різновид офіційного тлумачення, що й підтверджує правильність і послідовність запропонованого мною підходу.

З точки зору більш широкого підходу було б доцільним розділити всі суб'єкти на уповноважені і на неуповноважені, взявши при цьому за основу для визначення неуповноваженого виду тлумачення те визначення, яке було запропоноване С. Д. Гусаревим для неофіційного. "Неофіційне тлумачення - це роз'яснення норм права, яке дається неуповноваженим суб'єктом і тому позбавлене юридичної сили і не тягне за собою юридичних наслідків" [там же, стор. 235]. С. П. Коталейчук у своєму визначенні говорить лише про те, що "неофіційне тлумачення - це роз'яснення сутності норм права, яке не носить обов'язкового характеру", отже, він не проводить і в даному випадку розподіл тлумачення правових норм за суб'єктом згідно суттєвих ознак самого суб'єкта, якими є уповноваженість і неуповноваженість. Звідси його визначення в даному випадку є сенс не використовувати.

Неофіційне тлумачення розподіляється С. Д. Гусаревим на доктринальне, компетентне (професійне) і буденне, а С. П. Коталейчуком на повсякденне, професійне і доктринальне, отже, можна вважати, що в цьому випадку їхні точки зору між собою сходяться. Буденне тлумачення здійснюється некомпетентними громадянами, професійне - юристами на професійній основі. Особливе значення має доктринальне тлумачення. Хоча воно так само, як і інші види неофіційного тлумачення не має юридичної чинності, проте "більше, ніж інші впливає на правореалізаційний процес в цілому і правозастосування зокрема", тому що доктринальне тлумачення - це наукове роз'яснення змісту правових норм і "воно ґрунтується на знанні закономірностей впливу права на суспільні відносини при створенні законодавства, на узагальненні

практики застосування правових норм" [5, стор. 201]. Таке тлумачення не-прямим шляхом впливає на офіційне.

В залежності від рівня значимості воно може бути систематизоване і несистематизоване. Несистематизоване тлумачення наводить лише самі наукові гіпотези і ідеї, а систематизоване виражається в опублікованих наукових працях, що отримали при цьому загальне визнання і пройшли перевірку на практиці. Таким чином, можна вести мову про те, що неофіційний підхід до практики тлумачення правових норм на низовому рівні реалізується в їхньому буденному тлумаченні, а на рівні доктринального тлумачення, тобто за умов більш високого рівня професійної підготовки, реалізація неофіційних точок зору отримує змогу мати вплив на правовий розвиток суспільства.

Тлумачення норм права за змістом

У цьому розділі ми будемо аналізувати зміст правових норм, тобто торкнемося проблеми їхнього з'ясування і роз'яснення, для цього відповідним чином розділимо їх, щоб виділити: 1) умови дії норми права (гіпотезу); 2) юридичні права та обов'язки суб'єктів правовідносин (диспозицію); 3) міри юридичної відповідальності за порушення приписів правових норм (санкцію). У всіх трьох випадках ми бачимо, що результат аналізу змісту правових норм буде полягати в тому, щоб зробити висновок з багатьох засновків (серед яких можна виділити різні умови дії норми права, різні права та обов'язки сторін і різні санкції). У зв'язку з тим, що у даному випадку ми маємо справу не з формою мислення, а з її змістом, то при цьому ми повинні використовувати логічну функцію не якості, а кількості наших суджень. За своєю кількістю судження, за допомогою яких ми можемо тлумачити будь-який зміст, поділяються на загальні, конкретні і одиничні.

Загальні судження ми використовуємо тоді, коли робимо висновок на основі такого засновку, який обраний з усієї їхньої кількості тому, що найбільш репрезентує логіку побудови усієї їхньої системи в цілому. Конкретні судження є оберненими до загальних. Ми їх використовуємо тоді, коли робимо висновок на основі такого засновку, який не репрезентує усю їхню систему, натомість сам висновок при цьому буде найбільш репрезентативним для системи висновків, які можна зробити з цього засновку. Для такої системи висновків, які можна зробити в процесі тлумачення, цей засновок у свою чергу постане висновком, якщо висновок буде робитися при цьому саме з їхньої системи.

Одиничні судження не є оберненими по відношенню до загальних. Ми їх використовуємо тоді, коли система засновків за своїм практичним значенням є пустою і потрібно шукати якесь інше пояснення того предмету чи яви-

ща, яке ми збираємося дослідити, тобто в цьому останньому випадку ми повинні просто розширити систему засновків і долучити до них інші.

С. Д. Гусарєв і С. П. Коталейчук поділяють види тлумачення правових норм за обсягом (тобто за його змістом) на обмежувальне, адекватне (буквальне) і розширене. Обмежувальне тлумачення настає тоді, коли "зміст норми права вужче за її текстуальний вираз", адекватне - тоді, "коли письмовий вигляд норми співпадає з її змістом", а розширене - тоді, коли "зміст норми права ширше ніж її текстуальний вираз" [5, стор. 203]. Таким чином, загальні судження ми використовуємо в процесі обмежувального тлумачення, конкретні - в процесі адекватного тлумачення, а одиничні - тоді, коли даємо розширене тлумачення правових норм.

Обмежувальне тлумачення з цієї точки зору виникає тоді, коли для того, щоб зробити висновок в ході аналізу окремої правової норми, потрібно спочатку звернутися до тлумачення всієї системи норм права в цілому, а потім взяти звідти певну норму права, яка найкраще роз'яснює саме ту правову норму, стосовно якої здійснюється процес тлумачення. Якщо ми звертаємося при цьому до аналізу лінгвістичних форм виразу правової норми, яку ми в такий спосіб тлумачимо, то ми бачимо, що логічний зміст цих лінгвістичних форм трактується обраною правовою нормою вужче за її можливе значення. Наприклад, встановлена у статті 202 частини 1 Сімейного кодексу України норма права, яка зобов'язує повнолітніх дітей утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги, не розповсюджується при цьому на таких повнолітніх дітей, які є при цьому самі непрацездатними.

Адекватне тлумачення з точки зору трьохзначної логіки Імануїла Канта виникає тоді, коли розуміння окремої норми права збігається за змістом з тією лінгвістичною формою, в якій воно викладено, а правова норма, використана для її тлумачення, узята без урахування системи норм права в цілому або ж її врахування не внесе при цьому жодних змін.

Розширене тлумачення правових норм внаслідок цього настане тоді, коли розуміння окремої норми права не збігається за змістом з тією лінгвістичною формою, в якій воно викладено, і правова норма, використана для її тлумачення, або не міститься в системі саме тих конкретних правових норм, що повинна при цьому використовуватися, або й взагалі ще не створена. Розширене тлумачення, здійснене неофіційно, безперечно, відображає суб'єктивний підхід до тлумачення правових норм, який повинен бути приведений до відповідності з правами людини в цілому, коли отримує доктринальний характер. Держава повинна в першу чергу саме його враховувати при здійсненні офіційного тлумачення будь-яких правових норм.

На думку В. Авер'янова, "верховенство права слід тлумачити як принцип функціонування держави, який означає забезпечення: по-перше, пріори-

тетності прав людини перед будь-якими іншими цінностями демократичної, соціальної, правової держави; по-друге, безумовного підпорядкування діяльності усіх без винятку державних інституцій та посадових осіб вимогам реалізації та захисту вказаних прав" [1, стор. 72-73].

Тепер перейдемо до аналізу прикладів різних видів тлумачення за змістом. Актуальним на сьогоднішній день прикладом обмеженого тлумачення норм права є робота В. Пономаренко [6], присвячена тлумаченню статей 425, 426 і 430 КПК України. Норми права, викладені у цих статтях, тлумачаться за допомогою правових норм, викладених у статтях 97, 98 і 112 КПК України, і як наслідок, тлумачення цих норм права набуває обмежувального характеру, а саме: у статтях 425, 426 і 430 йдеться про те, що кримінальна справа за певні види злочинів відкривається лише за письмовою вказівкою прокурора, у той час як у статтях 97, 98 і 112 КПК України говориться про те, що за ті ж самі види злочинів прокурор повинен своєю письмовою вказівкою передавати своє право на відкриття кримінальних справ слідчим органам міліції.

Звідси В. Пономаренко робить висновок, що статті 97, 98 і 112 КПК України є визначальними для вирішення питання про те, у який спосіб повинна відкриватися кримінальна справа. Таким чином автором цієї праці реалізовується обмежувальне тлумачення текстуального виразу "письмова вказівка прокурора", оскільки з двох видів "письмової вказівки прокурора" (яка може бути делегованою і недеделованою) обирається саме делегований її вид. Коли не брати до уваги лінгвістичні форми виразу цієї правової норми, то можна при цьому зазначити, що норма права, викладена у статтях 425, 426 і 430 КПК України, тлумачиться за допомогою норми права, викладеної у статтях 97, 98 і 112 КПК України, шляхом використання загального судження. Внаслідок цього ми не тлумачимо цю норму права буквально, тобто не робимо висновок на основі неї самої, а з усієї кількості діючих на сьогодні в Україні норм права обрали для її тлумачення правову норму, викладену у статтях 97, 98 і 112 КПК України, хоча б могли тлумачити її при цьому з неї ж самої, тобто обрати для тлумачення норми права, викладеної у статтях 425, 426 і 430 КПК України, норму права, викладену у статтях 425, 426 і 430 КПК України, і тоді б ми дали її адекватне і буквальне тлумачення, яке у даному випадку не розкрило б суті цієї правової норми, бо вона як була, так і залишилася б неясною.

Будь-яке створене внаслідок обмежувального тлумачення судження буде більш загальним по відношенню до конкретного, хоча й обмежуватиме при цьому його зміст. Коли воно зміст не обмежуватиме, а розширюватиме, то дане судження буде мати назву розширеного. Така можливість виникає тільки внаслідок зменшення змісту обмежувального судження у процесі збільшення його обсягу, оскільки коли для тлумачення певної норми права під-

ходить уже не одна правова норма і навіть при цьому уже не певна їхня кількість, а підходять однаково уже всі норми права в цілому, то ми можемо говорити про те, що зміст такого тлумачення внаслідок цього буде дорівнювати нулю. Тоді ми повинні розширити кількість наявних норм права, що входять до тієї системи, яку ми до цього використовували, і залучати окремі норми права з іншої системи правових норм, а судження, які у певних одиничних випадках дозволяють ці окремі норми права вибірково використовувати, будуть мати назву уже одиничних. За своїм обсягом вони при цьому знову будуть дорівнювати конкретним.

Конкретні судження використовуються при адекватному (буквальному) тлумаченні правових норм. Як приклад можна навести роботу С. Радзівна [7], яка теж стосується актуальної на сьогодні тематики. Аналізується норма права, виражена у пунктах 15, 21, 22, 24 статті 11 Закону України "Про міліцію". У даних статтях законодавцем надається визначення терміну "адміністративний огляд", правом проведенням якого наділені співробітники міліції, і на основі саме цих статей КПК України у даній роботі встановлюється відмінність норми права, яка визначає "адміністративний огляд" від тієї норми права, яка визначає "адміністративний обшук". Це здійснюється за допомогою порівняння українського і російського тексту статті 11 Закону України "Про міліцію", позаяк у російському тексті слово "огляд" перекладено у деяких випадках як "осмотр", а в деяких випадках як "досмотр". Останнє поняття ("административный досмотр") збігається за визначенням з терміном "адміністративний обшук", таким чином встановлюється, що у деяких випадках термін "адміністративний огляд", вжитий у пунктах 15, 21, 22 і 24 статті 11 Закону України "Про міліцію" слід тлумачити як "адміністративний обшук".

У даному випадку розуміння норми права, вираженої у пунктах 15, 21, 22 і 24 статті 11 Закону України "Про міліцію", збігається за змістом з тією лінгвістичною формою, у якій вона викладено, а правова норма, використана для її тлумачення, взята без урахування системи норм права в цілому, тобто її врахування не внесло б при цьому жодних змін. Дійсно, незважаючи на те, що у ході тлумачення використовувався російський текст закону, проте зміст лінгвістичної форми при цьому залишився без змін і збігався з тією формою, у якій був викладений. Якщо лінгвістичну форму вираження не враховувати, то при тлумаченні норми права, що визначає "адміністративний огляд" не використовувалися норми права, що визначають, наприклад, "адміністративний арешт", а натомість висновок у процесі тлумачення цієї правової норми робився за рахунок використання конкретних суджень саме на основі тих частин, що входять до складу цієї самої правової норми, якими є "административный осмотр" (рос.) і "административный досмотр" (рос.).

При цьому також можна створити обернене судження по відношенню

до конкретного і воно знову буде загальним: таким чином ми будемо тлумачити вже правову норму "административный осмотр" (рос.) як "адміністративний огляд", коли з двох видів "адміністративного огляду", якими є "административный досмотр" (рос.) і "административный осмотр" (рос.), ми обираємо саме останній і тлумачимо "адміністративний огляд" виключно як "административный осмотр", тобто узагальнюючи це поняття.

Значно інша ситуація постає тоді, коли ми переходимо до розширеного тлумачення правових норм. Як приклад можна навести роботу О. Капліної [4], де наводяться численні випадки розширеного тлумачення і пояснюється відмінність між цим видом тлумачення і будь-яким іншим. Зокрема, стаття 129 Конституції України у частині першій і стаття 18 КПК України закріплюють незалежність суддів і народних засідателів і встановлюють те, що в своїй діяльності вони підкорюються виключно закону. Розширене тлумачення дозволяє стверджувати, що крім законів України судді та народні засідателі керуються також рішеннями Верховного і Конституційного Суду, а також вищих спеціалізованих судів і різними підзаконними нормативними актами, не говорячи вже про те, що вони можуть виносити при цьому рішення у деяких випадках і на основі своїх власних переконань.

Отже, при розгляді даної правової норми ми можемо констатувати, що розуміння норми права, вираженої в статті 129 Конституції України в частині першій і в статті 18 КПК України не збігається за змістом з тією лінгвістичною формою, у якій вона викладена, і правова норма, використана для її тлумачення або не міститься у системі саме тих конкретних правових норм, що повинна при цьому використовуватися (тобто серед законів України), або й взагалі ще не створена. У даному випадку ми використовуємо одиничні судження для створення розширеного тлумачення, котрі полягають у залученні понять з таких систем правових норм, які були не вказані волею законодавця, але які використовуються у якості засновків для отримання висновків.

Формами залучення цих понять є поширювальне тлумачення, тлумачення по аналогії і тлумачення шляхом створення нових правових норм. Поширене тлумачення полягає у з'ясуванні дійсного смислу норми права на основі використання способів і прийомів тлумачення за умов відсутності у законодавстві прогалин, на яких не звернуто було уваги при його створенні, але за наявності не врегульованих моментів, залишених самим законодавцем. Поширене тлумачення відбувається лише тоді, коли є усі підстави стверджувати, що врегулювання цих моментів було покладене законодавцем на суб'єкти, що мають право тлумачити закон.

Тлумачення по аналогії полягає у пошуку норми права, яка регулює близькі, схожі правовідносини саме за умов наявності у законодавстві прогалин, на яких не звернута була увага при його створенні. Тлумачення по аналогії

має місце на основі духу законів і є лише оперативним способом казуального заповнення прогалин у праві, тобто постійно ніколи не відбувається.

Після розгляду видів тлумачення проаналізуємо, як саме вони відносяться до змісту правових норм, тобто торкнемося проблеми їхнього з'ясування і роз'яснення, для цього відповідним чином розділимо їх, щоб виділити: 1) умови дії норми права (гіпотезу); 2) юридичні права та обов'язки суб'єктів правовідносин (диспозицію); 3) міри юридичної відповідальності за порушення приписів правових норм (санкцію). На думку О. Капліної, "необхідна норма права, яка б в процесі застосування тлумачення по аналогії регулювала конкретні відносини, повністю відсутня, тобто відсутній предмет тлумачення" [4, стор. 158]. Одночасно слід зазначити, що предметом поширюваного тлумачення є правова норма, щодо якої цей різновид процесу тлумачення застосовується, а предметом тлумачення шляхом створення нових правових норм є саме ці правові норми, що створюються.

Об'єктом тлумачення по аналогії насамперед виступає гіпотеза, тобто частина норми права, яка встановлює умови дії правової норми, що аналізується. Це робиться для того, щоб віднайти необхідну правову норму, котра застосовується до потрібних правових умов. Тлумачення усіх інших частин правової норми відбувається на основі тлумачення гіпотези. На відміну від цього, об'єктами як поширюваного тлумачення, так і тлумачення шляхом створення нових правових норм виступають одночасно всі частини норми права.

Особиста точка зору кожної окремої людини за допомогою створення одиничних суджень реалізовується у першу чергу через тлумачення шляхом створення нових правових норм, а другу чергу - через тлумачення по аналогії, і лише у третю чергу - через поширюване тлумачення. Коли при цьому здійснювати тлумачення правових норм за обсягом крізь призму тлумачення правових норм за суб'єктом правовідносин, то у такому випадку ми зможемо враховувати крім точки зору окремої особи також позиції і погляди громадянського суспільства в цілому і їхнє одночасне поєднання забезпечуватиме такий різновид неофіційного доктринального тлумачення як тлумачення шляхом створення нових правових норм.

Після аналізу питань, пов'язаних з видами тлумачення правових норм, перейдемо до розгляду його способів, **які будуть розглянуті в наступному номері.**

Список використаної літератури:

- 1) Авер'янов В. Принцип верховенства права у сфері виконавчої влади: питання теорії та практика реалізації / В. Авер'янов // Право України. – 2010. – № 3. – С. 72–80.
- 2) Гусарев С. Д. Теорія права і держави: навч. посібник / Гусарев С. Д., Олійник А. Ю.,

Слюсаренко О. Л. – К. : Правова єдність, 2008. – С. 231-239.

3) Кант И. Критика чистого разума / пер. с нем. Н. Лосского. – М.: Эксмо, 2009. – 736 с.

4) Капліна О. Поширювальне тлумачення і аналогія кримінально-процесуального закону: проблеми розмежування / О. Капліна // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 4 (39). – С. 152–162.

5) Коталейчук С. П. Теорія держави та права: навч. посіб. для підготовки до іспитів [для студ. вищ. навч. закладів] / С. П. Коталейчук, П. Я. Пісний. – К. : КНТ, 2011. – С. 195-207.

6) Пономаренко В. Тлумачення деяких аспектів сучасного процесуального законодавства / В. Пономаренко, О. Брусник // Право України. – 2003. – № 12. – С. 73–74.

7) Радзівон С. Проблеми юридичного тлумачення термінів «адміністративний огляд» і « адміністративний обшук» / С. Радзівон // Право України. – 2005. – № 3. – С. 9–13.

**ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА
НА ОСНОВІ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ
ІММАНУЇЛА КАНТА**

КРИВОШИЯ
Ігор Миколайович

© всі права застережені,
авторство закріплене у нотаріальному порядку,
використання будь-яких матеріалів –
лише з дозволу автора.

м. Київ
2012 рік

Анотація:

Дана робота є першою спробою провести узагальнення теорії та практики тлумачення правових норм як явища правової дійсності на основі використання методології філософії права, підвалини якої як науки заклав всесвітньо відомий філософ Імануїл Кант (1724-1804). В статті об'єднані, співставлені і поглиблені погляди представників сучасної української юридичної науки для створення чіткої і цілісної теорії тлумачення норм права. Дослідження в цілому спирається на європейські цінності і громадянський підхід, ведеться з позицій захисту прав людини і верховенства права.

ключові слова: тлумачення норм права, методологія філософії права, узагальнення теорії і практики, Імануїл Кант, європейські цінності, захист прав людини.

Аннотация:

Данная работа является первой попыткой осуществить обобщение теории и практики толкования правовых норм как явления правовой действительности на основании использования методологии философии права, фундамент которой заложил всемирно известный философ Иммануил Кант (1724-1804). В статье сопоставлены, объединены и углублены взгляды представителей современной украинской юридической науки с целью создания четкой и целостной теории толкования норм права. Исследование в целом опирается на европейские ценности и гражданский подход, ведется с позиций защиты прав человека и верховенства права.

ключевые слова: толкование норм права, методология философии права, обобщение теории и практики, Иммануил Кант, европейские ценности, защита прав человека.

Abstract (summary):

This article represents the first attempt to carry out generalizations of theory and practice existing in interpretation of legal regulations. The basic research is done on methodological premises of philosophy of law, the foundations of which were laid by world-famous philosopher Immanuel Kant. The path of analysis proceeds through combination and comparison of different views and opinions of key representatives of Ukrainian legal science in the direction of finding the ways for deepening of their ideas. Its main purpose is to create the solid and integral theory of interpretations of legal regulations. The paper rests upon basic European values and manifests itself in civil approach while making profound efforts in upholding human rights and defending rule of law.

key words: interpretations of legal regulations, methodological premises of philosophy of law, generalizations of theory and practice, Immanuel Kant, European values, human rights.

(продовження)

У попередніх номерах ми розглядали питання, пов'язані з загальною характеристикою тлумачення правових норм і його різновидами, тепер перейдемо до розгляду його способів, тобто торкнемося питань загальної методології.

Способи тлумачення правових норм

Оскільки види тлумачення характеризуються формою і змістом, при їхньому аналізі ми досліджували судження, що розрізняються за своєю якістю і кількістю. Але при переході до аналізу способів, за допомогою яких потрібно тлумачити норми права, судження про правові норми вже не мають кількісної і якісної сторони, а характеризуються лише співвідношеннями з іншими судженнями, що застосовуються в процесі тлумачення норм права або ж співвідношеннями в середині самих суджень між окремими його частинами.

"Існує як би цілий ряд перешкод на шляху до з'ясування точної суті юридичних норм, які долаються за допомогою спеціальних прийомів - способів тлумачення" [5, стор. 201]. Всього можна виділити шість прийомів (або способів) тлумачення правових норм: 1) мовний; 2) спеціально-юридичний; 3) історико-політичний; 4) системний; 5) телеологічний; 6) логічний. З точки зору трьохзначної логіки Імануїла Канта їх можна поділити на 3 різні групи. До першої належатимуть мовний і спеціально-юридичний (які відноситимуться між собою як аналіз форми і аналіз змісту правової норми), до другої - історико-політичний, системний і телеологічний (котрі відноситимуться між собою як аналіз правових норм з точки зору минулого до аналізу правових норм з точки зору теперішнього і майбутнього), до третьої - логічний.

Сутність розбіжностей між ними полягатиме у тому, що для кожної групи характерним є використання різних типів співвідношень між судженнями чи частинами тих суджень, що застосовуються у процесі тлумачення правових норм. Ці співвідношення бувають категоричні (для 1 групи), гіпотетичні (для 2 групи) і розподільчі (для 3 групи).

При цьому співвідношення між окремими поняттями, якщо вони входять до певного судження і є його окремими частинами, можуть бути лише одного виду - це співвідношення між суб'єктом і його ознаками, тобто між суб'єктом і його предикатом. У зв'язку з тим, що внаслідок цього утворюються такі відношення між частинами судження, які дозволяють категорично стверджувати певну ідею, тобто давати визначення понять, їх називають категоричними. Якщо між собою співвідносяться два судження, то це може бути тільки відношення між умовою, яка виражена у першому з них, і її наслід-

ком, який виражений у останньому. Через те, що при цьому утворюються відношення між судженнями, які характеризують причинно-наслідковий зв'язок, їх називають гіпотетичними, оскільки вони в якості своєї відправної точки мають гіпотезу, тобто умову.

Коли ми об'єднуємо між собою троє або й більше суджень, то між ними не може бути жодного співвідношення, яке ставило би їх у стійкий причинно-наслідковий зв'язок, тому що в процесі розширення наших знань про навколишнє середовище їхні співвідношення можуть мінятися між собою. Внаслідок того, що при цьому утворюються відношення між судженнями, які по-різному розподіляють судження між собою, дані відношення називають розподільчими.

Категоричні відношення між судженнями можуть бути мовними або спеціально-юридичними. Мовними вони можуть бути тоді, коли правова норма за допомогою їх використання тлумачиться з точки зору аналізу її лінгвістичної форми. Спеціально-юридичними вони можуть бути тоді, коли тлумачення відбувається з точки зору аналізу змісту норми права. Тобто можна сказати, що в будь-якому випадку форма норми права затемнює її зміст, отже, виокремлення цього змісту і буде нашим головним завданням при використанні категоричних відношень між судженнями в процесі тлумачення правових норм.

Мовний спосіб тлумачення - це "сукупність спеціальних прийомів, направлених на з'ясування морфологічної та синтаксичної структури нормативно-правового акту на основі даних філології, правил мови" [5, стор. 201]. Внаслідок мовного способу тлумачення виявляється буквальний зміст норми права.

Спеціально-юридичний спосіб тлумачення має спільні риси з мовним способом тлумачення і "це обумовлено тим, що для того, щоб вірно здійснити правову кваліфікацію обставин справи, дати їм юридичну оцінку, необхідно розкрити мову законів, тобто уявити зміст безпосередньо юридичних понять" [5, стор. 202]. Звідси можна не погодитися з домінуючою в українській правовій науці точкою зору про те, що "спеціально-юридичне тлумачення посідає центральне місце серед інших способів тлумачення" [там же, стор. 202], оскільки воно полягає лише у тому, щоб на основі категоричних логічних відношень давати визначення самих лише понять без врахування при цьому зовнішніх обставин, в яких вони знаходяться.

На відміну від категоричних, гіпотетичні відношення використовуються лише тоді, коли потрібно не стільки з'ясувати суть норми права, виходячи з того, що її причини і наслідки знаходяться у ній самій, скільки з'ясувати суть норми права шляхом знаходження її причин і наслідків в зовнішньому середовищі. Якщо ми будемо шукати причини і наслідки у минулому, то

нами буде використовуватися історико-політичний спосіб тлумачення, а якщо у теперішньому - то системний, коли ж ми будемо шукати причини і наслідки у майбутньому - то спосіб тлумачення при цьому буде телеологічний. Телеологія (від грец. τέλειος, «заключний, довершений» + логія) — філософське вчення за яким всі процеси є реалізацією наперед визначеної мети.

Точки зору С. Д. Гусарєва і С. П. Коталейчука сходяться навколо того, що саме розуміти під двома першими способами тлумачення правових норм, отже ми обиратимемо лише найбільш вдалі їхні визначення з нашої точки зору. С. Д. Гусарєв вважає, що історико-політичний спосіб тлумачення - це "з'ясування суті правової норми на основі дослідження процесу її прийняття" [2, стор. 236]. При цьому враховуються соціальні, економічні, культурні і політичні обставини, які змусили її прийняти, а також важливу роль при цьому відіграє аналіз альтернативних проєктів викладення цієї правової норми і дебатів навколо її прийняття.

С. П. Коталейчук вважає, що системний спосіб тлумачення - це "з'ясування значення норми шляхом встановлення її системних зв'язків з іншими нормами нормативного положення, яке підлягає тлумаченню, що направлене на аналіз цих зв'язків за допомогою сукупності спеціальних прийомів, обумовлених системністю права і законодавства" [5, стор. 202]. Особливо важливого значення системний спосіб тлумачення набуває при аналізі відсильних і банкетних норм, тобто тих норм, які відсилають до іншого закону і які можуть розумітися лише зі змісту інших норм права. Але системний спосіб тлумачення може також використовуватися і у всіх інших випадках, де так само присутній зв'язок між причиною і її наслідком, який можна прослідити без аналізу правової норми з точки зору дослідження її минулого і її майбутнього.

Коли говорити про телеологічний спосіб тлумачення, то у даному випадку ми повинні відмітити, що точки зору С. Д. Гусарєва і С. П. Коталейчука не сходяться навколо того, щоб дати його спільне визначення. На думку С. Д. Гусарєва, телеологічний (цільовий) спосіб тлумачення "виражається в аналізі (тлумаченні) правової норми шляхом з'ясування її мети" [2, стор. 236], а не цілей, у той час, як С. П. Коталейчук вважає, що цей спосіб тлумачення полягає саме у з'ясуванні того, що являють собою її цілі. Коли мета тлумачення спрямована на його предмет, то ціль спрямована на його об'єкт.

Ціллю тлумачення є з'ясування волі законодавця, отже і з'ясування цілей правової норми також полягає у тому, щоб зрозуміти, як вона повинна функціонувати згідно з волею самого законодавця, а не у відповідності з тим, як її будуть тлумачити при цьому інші. Мета тлумачення (на думку С. Д. Гусарєва), полягає у забезпеченні правильного та єдино можливого здійснення норми, отже і з'ясування мети цієї правової норми полягає у тому, щоб

зрозуміти насамперед, у яких обставинах законодавець передбачав її застосовувати, а вже потім з'ясовувати, якою при цьому була його ціль. Даний підхід до визначення способу тлумачення правових норм з точки зору їхньої мети веде до можливості давати у відповідності до змінених умов у тому числі і таке тлумачення, яке не обов'язково збігалось би з тією ціллю, яку закон одавець переслідував тоді, коли встановлював цю норму права. Але С. Д. Гусарєв вважає, що таке тлумачення у відповідності зі зміненими обставинами в принципі не допустиме і не повинно відбуватися у жодних випадках.

Але навіть і не зважаючи на це, можна все рівно при цьому сказати, що обоє дослідників по-різному бачать причинно-наслідковий зв'язок між ціллю правової норми і обставинами її функціонування: якщо у першому випадку ціль виступає причиною, а обставини постають як наслідки, то у другому випадку причиною виступають саме обставини, а їхнім наслідком - ціль. При цьому в обох випадках застосовується формальна логіка, що використовує гіпотетичні судження, які не зважають на зміну обставин. На відміну від гіпотетичних, розподільчі відношення використовуються тоді, коли потрібно не стільки з'ясовувати суть норми права, виходячи з того, що її причини і наслідки знаходяться у зовнішньому середовищі, стільки з'ясовувати суть норми права, виходячи з того, що її причини і наслідки змінюються у цьому середовищі в залежності саме від обставин.

Розподільчі відношення можна використовувати лише тоді, коли ми здійснюємо логічний спосіб тлумачення правових норм не на основі формальної логіки, а на основі трьохзначної логіки всесвітньо відомого філософа Імануїла Канта. З огляду на формальну логіку С. Д. Гусарєв і С. П. Коталейчук наводять однакові визначення того, що є логічний спосіб аналізу норм права. С. Д. Гусарєв вважає, що логічний спосіб тлумачення - це "з'ясування змісту правової норми шляхом безпосереднього використання законів та правил формальної логіки" [2, стор. 237]. С. П. Коталейчук вважає, що логічний спосіб тлумачення - це "сукупність спеціальних прийомів, заснованих на безпосередньому використанні законів зв'язку і правил формальної логіки" [5, стор. 201]. Таким чином їхній підхід повністю спирається на формальну логіку, але не на логіку Імануїла Канта.

На відміну від них, трьохзначна логіка І. Канта будує процес тлумачення на розподільчих відношеннях між судженнями, прикладом яких може бути таке судження: "якщо скоєний людиною злочин має причину, то він був здійснений або з її власної волі, або її до цього примусили проти її волі, або обставини змінилися при цьому настільки, що її вчинок вже не повинен містити в собі жодних ознак злочинної діяльності". Отже, на відміну від правил формальної логіки тут не діє "закон виключення третього", натомість тут діє його повна протилежність, коли ми засновуємо весь процес тлумачення на

цьому третьому (альтернативному) судженні, яке раніше у формальній логіці виключали. Це третє (альтернативне) судження, яке постає внаслідок розподільчих відношень між судженнями, не виходячи при цьому за рамки норм, які встановлені логікою його використання, виходить при цьому за рамки умов, в яких були створені попередні судження, тобто судження формальної логіки, і переводить усе тлумачення у нові умови.

Як вище вже було сказано, в українській юридичній науці всього наявні три теорії тлумачення правових норм. Авторами перших двох з них є С. Д. Гусарев і С. П. Коталейчук, авторами третьої - І. Спасібо-Фатєєва, Л. І. Чулінда і О. Капліна. Якщо ми бачимо, що розуміння логічного способу тлумачення правових норм у авторів двох перших теорій відрізняється від позицій Імануїла Канта, то доцільно поглибити погляди авторів третьої теорії, оскільки їхня позиція, як і моя, збігається з його поглядами.

Як вважає О. Капліна, "за загальним правилом, об'єкт тлумачення не повинен виходити за межі норм, що тлумачаться, а в результаті пізнання одержати точні знання про зміст норми права, які виключають будь-які двозначності" [4, стор. 116]. Але це загальне правило повинне застосовуватися відповідно до умов, в яких перебувають конкретні галузі права: "Проте одночасно ми вважаємо методологічно виправданим, об'єктивно необхідним виділення особливостей тлумачення норм, властивих кожній конкретній галузі права, з урахуванням її цілей, завдань, принципів, предмета і методу правового регулювання" [4, стор. 117-118].

На сьогоднішня найбільш актуальною є галузь кримінально-процесуального права, оскільки "ціна адекватного тлумачення закону при кваліфікації злочинів у кримінальному судочинстві є дійсно високою", отже дотримання принципів верховенства закону може гарантувати лише суворе дотримання процедур, заснованих на європейських принципах прав людини. Хоча О. Капліна одночасно і зазначає, що в процесі тлумачення неприпустимо створювати нові правові норми, проте дотримання принципів верховенства закону, на її думку, можливе лише через змагальність у кримінальному процесі, котра для того й існує, щоб різні сторони могли повноцінно доводити свої думки: таким чином її погляди мають на меті підкреслити суб'єктивний характер судочинства, а звідси й суб'єктивний характер тлумачення кожною стороною своєї позиції, коли виявити істинність можливо лише в процесі суворого дотримання процедур.

На її думку, необхідність суворого дотримання процедур виникає тому, що "особливість тлумачення норм кримінально-процесуального права обумовлена також і тим, що діяльність органів, які ведуть процес, має своїм пріоритетним завданням забезпечення прав і свобод особи" і це викликано тим, що "в останнє десятиліття реформа правової і політичної системи, що прово-

диться в нашій країні, прямо пов'язана з утвердженням нового нормативно-правового стандарту прав людини і громадянина" [4, стор. 116]. Звідси випливає, що за нових умов, викликаних реформою правової і політичної системи, виникає потреба, на моє переконання, і у новому мисленні та у новій логіці для того, щоб мати можливість по-новому викладати свої думки, а для цього їй необхідно використовувати розподільчі відношення між судженнями, які ми повинні створювати для того, щоб правильно тлумачити норми права.

Яскравим прикладом застосування І. Спасібо-Фатєєвою логічного способу тлумачення правових норм з використанням розподільчих відношень між судженнями є тлумачення нею за трьохзначною логікою Імануїла Канта поняття пільг для трудового колективу у процесі приватизації згідно з статтею 24 Закону України "Про приватизацію державного майна" (в редакції 1992 року). Сутність справи полягає у тому, що у законі про приватизацію сказано про безоплатну передачу трудовому колективу всього майна підприємства, що приватизується (і це розглядається при цьому в якості пільг при приватизації) за умов викупу трудовим колективом понад 50 % від усього цього майна.

Про об'єкти соцкультпобуту у законі сказано лише те, що вони "передаються трудовому колективу безоплатно" і нічого не сказано про їх приватизацію. У зв'язку з тим, що об'єкти соцкультпобуту у свою чергу є додатком до основного підприємства, що приватизується, вони входять до тієї його частини, яка передається безоплатно в якості пільг при приватизації, тому що необхідні понад 50 % підприємства, які підлягають обов'язковому викупу, належать при цьому до основної його частини. Звідси виникає необхідність конкретизувати правове становище об'єктів соцкультпобуту приватизованого підприємства, оскільки на момент створення цього закону, як зауважує І. Спасібо-Фатєєва, "існували дві доктрини безоплатної передачі державного майна".

Перша доктрина, успадкована ще від радянських часів, полягала у тому, що будь-яка безоплатна передача державного майна полягала лише у тому, щоб передати його у "відання" (суб'єктами якого можуть бути лише державні і комунальні підприємства). Таким чином безоплатно передане майно не тільки залишалося при цьому у державній власності, а навіть і перебувало у безпосередньому державному управлінні і трудовий колектив отримував лише право користування безоплатно переданим йому майном.

Друга доктрина була створена безпосередньо за часів приватизації і полягала у тому, що під безоплатною передачею державного майна розумілася передача його в "управління" (суб'єктами якого могли виступати і підприємства недержавної форми власності). Таким чином безоплатно передане майно знову ж таки залишалося у державній власності, але окрім права користуван-

ня трудовий колектив отримував і право володіння безоплатно переданим йому майном.

Звідси виникає питання про те, чи отримував при цьому трудовий колектив право простого користування безоплатно переданим йому майном, чи окрім права користування він отримував і право володіння, у той час як право розпорядження ним все рівно залишалося за державою. Таким чином в результаті за державою залишалося і повне право власності на безоплатно передане колективу майно через те, що право власності складається з сукупності трьох складових елементів: права користування, права володіння і права розпорядження. Аналізуючи структуру права власності, І. Спасібо-Фатєєва в процесі тлумачення статті 24 Закону України "Про приватизацію державного майна" (в редакції 1992 року) застосовує розподільчі відношення між судженнями на основі трьохзначної логіки Імануїла Канта і внаслідок цього пропонує не два, а три варіанти тлумачення поняття пільг для трудового колективу:

1) якщо сталася безоплатна передача майна трудовому колективу в якості пільг, то воно знаходиться у користуванні трудового колективу;

2) якщо сталася безоплатна передача майна трудовому колективу в якості пільг, то воно знаходиться у користуванні і у володінні трудового колективу;

3) якщо сталася безоплатна передача майна трудовому колективу в якості пільг, то воно знаходиться у користуванні, володінні і розпорядженні трудового колективу, отже у його повній приватній власності.

Підсумовуючи проведений аналіз, І. Спасібо-Фатєєва зазначає, що в умовах дії нового Цивільного Кодексу вже не можна вести мову про передачу частини майна у користування, якщо при цьому відбувається продаж усього цього майна, а також не можна вже вести мову і про те, що розпоряджатися його правовим становищем все рівно буде держава: "логічне тлумачення відкидає розуміння пільг для трудового колективу в тому, щоб об'єкти соціально-культурного життя залишити в державній власності. Назвати такий підхід пільгами трудового колективу є абсурдним, бо неясним стає головне, в чому ж тоді ці пільги полягають" [6, стор. 23]. Зрозуміло, що при приватизації всього майна підприємства мова вже йтиме про передачу в тому числі і тієї його частини, що безоплатно передана йому в якості пільг, тільки у приватну власність [6, стор. 18-28].

При цьому створюється нова норма права: "При безоплатній передачі майна трудовому колективу в якості пільг відбувається передача цього майна у його повну приватну власність". Якщо дати характеристику цього виду тлумачення за обсягом, то це буде розширене тлумачення шляхом створення нових правових норм. Від іншого виду розширеного тлумачення, а саме від

тлумачення по аналогії, роз'яснення І. Спасібо-Фатєєвою поняття безоплатної передачі майна буде відрізнятися тим, що інтерпретація цього поняття нею не проводиться, виходячи лише з самих аналогічних умов використання правової норми, щодо якої застосовується це тлумачення, а здійснюється відповідно до змінених умов її використання: саме таке всебічне і глибоке тлумачення і відповідає трьохзначній логіці Імануїла Канта.

Підсумки

Тлумачення правових норм має свою зовнішню і внутрішню сторони. Форма тлумачення норм права відображає тлумачення з зовнішньої сторони - з точки зору того, які суб'єкти правовідносин виконують свою роль в ході тлумачення норми права. Зміст тлумачення відображає його з внутрішньої сторони - з точки зору того, як саме суб'єктами правовідносин визначається її суть. Згідно з поглядами Імануїла Канта, сутність кожного поняття і кожного процесу є "річчю у собі", котра є непізнаваною в абсолютному плані і ми можемо говорити лише про те, що ми отримали певне відносне розуміння того, що вона собою являє на даному етапі розвитку нашого наукового знання.

Людська свобода, на його думку, полягає саме в тому, що жодна людина не може з певністю стверджувати, що вона абсолютно пізнала "річ у собі", отже зміст тлумачення завжди буде джерелом суб'єктивної інтерпретації, на відміну від його форми. Форма тлумачення полягає в аналізі не ідей як продуктів діяльності нашого розуму, а даних наших відчуттів, матеріалізованих у вигляді оцінки діяльності суб'єктів правовідносин, яку ми даємо, відштовхуючись не від теорії, а від практики наших стосунків з навколишнім світом. Дана практика засвідчує спільні підходи, які не лише були вироблені людством у процесі своєї життєдіяльності, але які й відображають людську природу в цілому і які ми споконвіку використовуємо для того, щоб пізнати дійсність. Таким чином, практика є критерієм об'єктивності наших знань.

Проводячи характеристику видів тлумачення правових норм за суб'єктом, ми давали об'єктивне тлумачення їх за формою, а проводячи їхню характеристику за обсягом, ми давали суб'єктивне тлумачення їх за змістом. В результаті застосування філософських положень Імануїла Канта для характеристики тлумачення правових норм ми дійшли до наступних висновків:

1) доктринальне тлумачення норм права як вищий вид тлумачення за формою поділяється на офіційне і неофіційне, при цьому неофіційне тлумачення отримує перевагу над офіційним. Неофіційне доктринальне тлумачення завжди зберігатиме об'єктивний характер навіть і тоді, коли воно виходить з суб'єктивних позицій певного автора;

2) неофіційне доктринальне тлумачення буває декількох видів. У тому випадку, коли воно відбувається шляхом створення нових правових норм, це тлумачення завжди відображатиме суб'єктивний підхід тієї особи, яка його застосовує, незалежно від бажання цієї особи зберегти свою об'єктивність, оскільки вона в жодному випадку не є уповноваженою на створення нових правових норм з боку держави, що завжди виступатиме єдиним джерелом норм права.

Звідси випливає, що такі ознаки суб'єкта правовідносин як його уповноваженість і неуповноваженість з боку держави на створення правових норм в процесі тлумачення норм права відіграють значно більшу роль, ніж такі його ознаки, як офіційність і неофіційність. Це відбувається завдяки тому, що висуваючи на перший план у суб'єкта його повноваження, ми підкреслюємо його активність, яка полягає у їхньому використанні, а висуваючи на перший план у суб'єкта офіційний статус, ми тим самим підкреслюємо його пасивність, оскільки свій статус він може як використовувати, так і невикористовувати.

На основі даних висновків постають цілком логічні підстави для того, щоб відмітити значно більшу роль, яку відіграють саме неуповноважені органи і особи в процесі тлумачення правових норм з позицій захисту прав людини. Оскільки згідно зі статтею 3 Конституції України захист прав і свобод людини є основним обов'язком держави, існує доцільність у наданні неуповноваженим органам і особам офіційних повноважень. Надання теоретикам українського права офіційних повноважень цілком логічно завершувало б реформу правової системи, яка в Україні почалася з прийняттям нового Цивільного Кодексу, оскільки з прийняттям цієї другої Конституції в основу вітчизняного законодавства і права були покладені канони, запозичені саме з класичного римського права.

Діяльність юристів у римському праві паралельно з діяльністю державних органів завжди розглядалася в якості офіційного джерела права. У 426 р. був прийнятий закон "Про цитування юристів", згідно з яким в основу судового рішення можна було покласти твори офіційно обраних (визнаних) юристів - Папініана, Павла, Ульпіана, Гая, Модестіна, а також твори тих юристів, на кого вони у своїх роботах посилалися. Оскільки сучасне українське законодавство ґрунтується на класичних римських канонах, доцільним є прийняття подібного роду закону і на Україні. У даному законі, на мою думку, повинно бути закріплене право офіційно визначених установ (науково-дослідних інститутів, університетів, академій і інших вищих навчальних закладів) на надання їхніми уповноваженими особами офіційного тлумачення правових норм.

Таким чином у органів, що здійснюють офіційне тлумачення правових

норм (таких як Конституційний Суд України) відпаде постійна судова практика звернення до вищезазначених установ з метою визначення свого остаточного рішення у кожному конкретному випадку, яка давно вже стала звичайною судовою нормою, натомість можна було б вести мову про більшу систематизацію судових рішень, коли б при їхньому прийнятті враховувалися не лише окремі справи, але й запроваджувалися у правове життя вироблені досвідченими юристами загальні правові принципи.

Загалом "правова доктрина українськими науковцями визначається як сукупність (система) наукових знань про певне правове явище, [тобто] за загальним розумінням доктринальне тлумачення являє собою теоретичну діяльність щодо наукових знань про право та його застосування і має неофіційний характер" [6, стор. 15]. Дане визначення правової доктрини, яке підтримується більшістю українських вчених, вперше було сформульоване відомим російським вченим М. Ю. Тихомировим. Український вчений В. В. Копейчиков у своїх визначеннях застосовував дещо ширший підхід, додаючи до неофіційного ще й офіційний характер тлумачення, вважаючи при цьому, що окрім вчених тлумаченням правових норм рівною мірою повинні займатися як судді, так і прокурори. Саме його точку зору підтримує у своїх поглядах на тлумачення норм права І. Спасібо-Фатєєва, проте на відміну від нього вона офіційний характер тлумачення ставить в залежність від неофіційного, тобто вважає, що і судді, і прокурори своє тлумачення повинні приводити у відповідність до поглядів провідних українських вчених.

Заклучна частина

Ціль моєї роботи полягає у тому, щоб дати загальну характеристику процесу тлумачення з **позицій розвитку**. У зв'язку з тим, що доктринальне тлумачення як вищий вид тлумачення правових норм науковцями розглядається з двох позицій - зі статичної позиції та з позиції розвитку, для об'єктивного розкриття усіх поглядів необхідно провести розмежування цих позицій. Зі статичних позицій процес тлумачення правових норм на Україні найбільш послідовно розглядають С. Д. Гусарєв та С. П. Коталейчук. Їхня точка зору на міжнародному рівні співвідноситься з домінуючою у США оригіналістською школою тлумачення норм права [1], яка також розглядає процес тлумачення правових норм зі статичних позицій, тобто вважає, що будь-яке тлумачення правових норм, закріплених у нормативно-правових актах, не повинно виходити за рамки його оригіналу.

З позицій розвитку процес тлумачення правових норм на основі філософсько-правових принципів Імануїла Канта знаходить своє закріплення у правових доктринах, що панують у країнах Європейського Союзу, при цьому

ми змушені констатувати, що у США закріплення процесу тлумачення правових норм з позицій розвитку у пануючих правових доктринах не відбулося. Лише у правових доктринах, які загальною популярністю, на жаль, не користуються, погляди Імануїла Канта відбилися, але частково. Це стосується шкіл так званого "цільового призначення" і "критичного прагматизму". На Україні погляди Імануїла Канта знайшли своє вираження у позиції І. Спасібо-Фатєєвої.

Різниця між ними полягає у тому, що вони аналізують процес тлумачення правових норм, виходячи при цьому з різних способів тлумачення. Школа оригіналізму у США, розглядаючи процес тлумачення зі статичних позицій, використовує історико-політичний метод у поєднанні зі спеціально-юридичним і мовним, а школи так званого "цільового призначення" і "критичного прагматизму", які загальною популярністю не користуються, при розгляді процесу тлумачення з позицій розвитку використовують телеологічний і системний методи. Логічний метод у розумінні Імануїла Канта при розгляді процесу тлумачення з позицій розвитку на Україні використовує І. Спасібо-Фатєєва.

У порівнянні з пануючою у США школою оригіналізму підходи до тлумачення правових норм шкіл так званого "цільового призначення" і "критичного прагматизму" на основі обраної ними позиції захисту прав людини "не мають можливості побудувати нормативну теорію тлумачення, тому що вони не мають скільки-небудь чітких критеріїв бажаного/небажаного тлумачення" [1, стор. 146] Причина неможливості побудувати ними нормативну теорію тлумачення норм права полягає у тому, що свої правові теорії з логічної точки зору ці школи будують не на розподільчих, а на гіпотетичних відношеннях між судженнями, оскільки використовують телеологічний і системний методи тлумачення. Дані методи тлумачення правових норм, згідно з поглядами Імануїла Канта, є характерними для об'єктивних, а не для суб'єктивних інтерпретацій.

Отже, американські методи тлумачення правових норм не можуть використовуватися на Україні, оскільки вони не відповідають загальноприйнятим європейським стандартам інтерпретації, на яких засновані правові доктрини країн Європейського Союзу, які ґрунтуються на поглядах Імануїла Канта. Логіка Імануїла Канта на Україні знаходить своє втілення лише у позиції І. Спасібо-Фатєєвої, яка вважає, що "для тлумачення вагома роль відводиться функціональним зв'язкам між нормами права. У свою чергу для цього важливими є дефінітивні норми, значення яких полягає у розкритті термінів, що використовуються в законах. Однак часто в законах дефініції взагалі не містяться, внаслідок чого виникає потреба у тлумаченні тих чи інших понять" [6, стор. 18], використовуючи їхній функціональний зв'язок, відно-

шення між ними, і виходячи при цьому з розуміння того, що "зміна економічної і політичної ситуації в останні роки змінила й правову доктрину, тому що застосування старої доктрини нині неможливо". Таким чином, інтерпретація І. Спасібо-Фатєєвою правових норм здійснюється відповідно до змінених умов їхнього використання, що дозволяє вести мову про те, що принципи її тлумачення відповідають поглядам всесвітньо відомого філософа Імануїла Канта, на яких як на своєму фундаменті в подальшому повинна спиратися українська правова наука.

Підсумовуючи проведену роботу в цілому, слід зазначити, що всі аспекти процесу тлумачення правових норм вперше в Україні були таким чином розмежовані і зведені в єдину систему з визначенням напрямку, якого слід дотримуватися для створення життєздатного демократичного суспільства.

Залишається лише подякувати всім, хто допомагав при цьому у написанні цієї роботи (їхній список є списком використаних джерел, який розташований у кінці).

Список використаної літератури:

- 1) Гончаров О. Американська оригіналістична теорія тлумачення юридичних норм і сучасність / О. Гончаров / Право України – 2010. – №1. – С. 142–148.
- 2) Гусарев С. Д. Теорія права і держави: навч. посібник / Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. – К. : Правова єдність, 2008. – С. 231-239.
- 3) Кант И. Критика чистого разума / пер. с нем. Н. Лосского. – М.: Эксмо, 2009. – 736 с.
- 4) Капліна О. Особливості тлумачення норм кримінально-процесуального права / О. Капліна // Право України. – 2005. – № 3. – С. 114–118.
- 5) Коталейчук С. П. Теорія держави та права: навч. посіб. для підготовки до іспитів [для студ. вищ. навч. закладів] / С. П. Коталейчук, П. Я. Пісной. – К. : КНТ, 2011. – С. 195-207.
- 6) Спасібо-Фатєєва І. Доктринальне тлумачення / І. Спасібо-Фатєєва // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1 (40). – С. 14–25.